
‘अँध्यारामा बाँच्नेहरू’ एकाङ्कीको समाजशास्त्रीय अध्ययन

मुक्तराज उपाध्याय *

सारसङ्क्षेप :

लेखकले आफू बाँचेको युग र आफूले भोगेको सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक आदि पर्यावरणलाई दृष्टिगत गरी कृतिभित्रको समाजको वैज्ञानिक एवं वस्तुपरक ढङ्गले अध्ययन एवं विश्लेषण गर्ने सिद्धान्तलाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । अर्को शब्दमा साहित्यिक कृतिहरूमा अन्तर्निहित समाजको अध्ययन गर्ने एक विशिष्ट पद्धति वा सिद्धान्त हो साहित्यको समाजशास्त्र । साहित्यमा समाजकै चित्रण हुने हुँदा साहित्यिक कृतिका माध्यमबाट तत्कालीन समाजको अध्ययन गर्न सकिने कुरामा यस सिद्धान्तले विश्वास राख्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा ‘अँध्यारामा बाँच्नेहरू’ एकाङ्कीको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्दा हिपोलाइट एडोल्फ टेनले अघि सारेको जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी मान्यतालाई प्रमुख आधार बनाई उक्त मान्यता प्रस्तुत एकाङ्कीमा केकसरी प्रयोग भएको छ भन्ने जिज्ञासाको प्राज्ञिक समाधानका निम्ति एकाङ्कीमा प्रयुक्त विभिन्न पात्रहरूले बोलेका संवादहरूलाई साक्ष्यका रूपमा लिई वस्तुनिष्ठ ढङ्गले अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : समाजशास्त्र, जाति, क्षण, पर्यावरण, साक्ष्य, दर्पण, त्रितत्व, अन्तर्धूलित ।

विषय परिचय

‘अँध्यारामा बाँच्नेहरू’ (२०२९) मनबहादुर मुखियाद्वारा लिखित सामाजिक एकाङ्की हो । जीविकोपार्जनका निम्ति मुगलान पसेका गरिब नेपालीहरूले अर्काको मुलुकमा भोग्नुपरेको अन्याय र अत्याचारलाई माध्यम बनाई लेखिएको प्रस्तुत एकाङ्कीले नेपालीहरूको जर्जर आर्थिक अवस्था, सामाजिक अन्धविश्वास एवं अन्याय र अत्याचारमा पिल्सिएका श्रमजीवी वर्गको टीठलाग्दो अवस्थाको चित्रण गरेको छ । आर्थिक उपार्जनका लागि दार्जिलिङ पुगेका नेपालीहरूले त्यहाँ पुगेर अन्याय र अत्याचारको अँध्यारोमा कसरी जीवन निर्वाह गर्नु परेको छ भन्ने कुरालाई नै यस एकाङ्कीले आफ्नो विषयवस्तु बनाएको छ । भिन्न सामाजिक, भौगोलिक परिवेशबाट लिइएका पात्रहरूले शिक्षा र चेतनाको आलोकबाट ओभ्रेल परेर गरिबी, शोषण, अन्याय एवं अन्धविश्वासको अँध्यारो पर्दाभित्र अत्यन्त दुःखद र कष्टपूर्ण जीवन जिउन बाध्य भएको अवस्थालाई एकाङ्कीले अभिव्यञ्जित गरेको छ । तत्कालीन आर्थिक, सामाजिक यथार्थताको झलक प्रस्तुत गर्न सफल यस एकाङ्कीको समाजशास्त्रीय कोणबाट अध्ययनविश्लेषण गर्नु यस आलेखको मूल अभीष्ट रहेको छ ।

एकाङ्की साहित्यको श्रव्यदृश्य भेद अन्तर्गत पर्ने एक स्वतन्त्र नाट्यविधा हो । जीवनजगत्को कुनै एक महत्वपूर्ण क्षण वा घटनाको अभिनेयात्मक चित्रण गरिने यस विधामा एउटै विषय, एउटै समय र एउटै अङ्कका दृश्य हुनु आवश्यक मानिन्छ । बालकृष्ण समका विचारमा यो घोडा दौडको एक दौडजस्तै हो, जसमा विश्राम हुनु हुँदैन (उपाध्याय, २०४६, पृ. ३) । रङ्गमञ्चको पर्दा खुल्दा जुन उत्साह र कुतुहलता सिर्जना भएको हुन्छ, त्यसमा कुनै व्यवधान नभई कार्यव्यापारको समाप्तिपछि, पर्दा बन्द हुँदासमेत त्यही

* उपप्राध्यापक, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस (मानविकी सङ्काय, नेपाली विभाग), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल ।

उत्साह र कुतुहलता कायम रहन सक्ने हुनु एकाङ्कीको मुख्य विशेषता हो । थोरैमा धेरै भन्न सक्ने र छोटो समयमा जीवनजगतको सत्यतथ्यात्मक वस्तुस्थितिलाई प्रभावकारी एवं कलात्मक ढङ्गमा व्यक्त गर्न सक्ने हुँदा यो अत्यन्त लोकप्रिय विधा मानिन्छ । यसमा लेखकको आफू बाँचेको समयको छाप टड्कारो देख्न सकिन्छ ।

विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

कुनै पनि साहित्यिक सिर्जना समाज निरपेक्ष हुँदैन । समाजकै अङ्गन, चित्रण कुनै न कुनै रूपमा साहित्यमा गरिएको हुन्छ । साहित्यिक रचनाका माध्यमबाट तत्कालीन समाजको अध्ययन एवं विश्लेषण गर्ने कार्यलाई साहित्यको समाजशास्त्र भनिन्छ । यसअन्तर्गत रचनामा अन्तर्निहित बहुआयामिक पक्षहरू भूगोल, संस्कृति, इतिहास, धर्म, अर्थ, राजनीति, शिक्षा, मनोविज्ञान आदिलाई समाज सापेक्ष बनाउँदै तिनको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने काम गरिन्छ । यस आधारमा साहित्यको अध्ययन गर्ने परम्परा ईशाको १८औँ शताब्दीमा विको (भिसो) ले होमरका कृतिको अध्ययनका आधारमा ग्रीक समाजको विवेचना गरेदेखि पाश्चात्य समालोचनामा सामाजिक दृष्टिकोण थालिएको मानिन्छ (त्रिपाठी, २०४९, पृ.१४९) । यो क्रम विकसित हुँदै १९ सौँ शताब्दीसम्म आइपुग्दा यसले एउटा वैज्ञानिक र व्यवस्थित सिद्धान्तको मान्यता प्राप्त गरेको छ । साहित्यको समाजशास्त्रको औपचारिक सुरुवात गर्ने फ्रान्सेली दार्शनिक तथा समालोचक हिपोलाइट एडल्फ टेन (सन् १८२८ -१८९३) बाट प्रतिपादित समाजशास्त्रीय मान्यता जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी विचारले समाजपरक समालोचनाको दृष्टिकोणलाई अभूँ सशक्त र फराकिलो बनाएको छ । टेनले आफ्नो कृति 'अङ्ग्रेजी साहित्यको इतिहास' (सन् १८६४) मा साहित्यको समालोचना जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा गर्न सकिने अवधारणा प्रस्तुत गरेका छन् । समाजलाई साहित्य सिर्जना गर्ने शक्तिका रूपमा र साहित्यलाई समाजकै दर्पणका रूपमा व्याख्या गर्दै कुनै पनि साहित्यकारले आफ्ना साहित्यिक रचनामा आफू बाँचेको युगको चित्र उतारेको हुन्छ, भन्ने मान्यता उनी राख्छन् । उनका विचारमा साहित्यिक रचना मूलतः लेखकको सामाजिक प्राकृतिक परिवेशको उत्पादन हो र उक्त परिवेशको विश्लेषणविना साहित्यिक रचनाको सही मूल्यबोध गर्न सकिन्न । टेनका अनुसार जाति, क्षण र पर्यावरणकै आधारमा समाजका मानिसको चेतना निर्धारण हुन्छ । यिनै त्रितत्वका क्रियाप्रतिक्रिया स्वरूप व्यवहारिक मानसिक संरचना उत्पन्न हुन्छ, यही मानसिक संरचनाबाट बीजविचारको विकास भई महान् रचनामा व्यक्त हुन्छ । त्यसैले यिनको साहित्यसम्बन्धी चिन्तन कार्यकारण सम्बन्धमा आधारित रहेको छ । समाज साहित्य सिर्जनाको कारण हो भने साहित्य कार्य हो । यसरी साहित्यको विवेचना गर्दा सामाजिक सन्दर्भमा जोड दिनुपर्ने, स्रष्टाको व्यक्तित्वलाई महत्त्व दिनुपर्ने र रचनामा सामाजिक सत्यको खोज गर्नुपर्ने कुरा औँल्याउँदै आफ्नो जाति, क्षण र पर्यावरणसम्बन्धी मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् ।

जाति

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि टेनद्वारा प्रतिपादित महत्वपूर्ण तीन आधारहरूमध्ये जाति एक प्रमुख आधार हो । जातिअन्तर्गत उनले व्यक्तिको सहज तथा वंशानुगत विशेषता, मानसिक बनावट, शारीरिक संरचना आदिको चर्चा गरेका छन् । आर्यजातिको उदाहरण प्रस्तुत गर्दै उनले कसरी एउटा जाति देशकालका दृष्टिले टाढा टाढासम्म पुग्छ र आफ्नो जातीय विकास गर्दछ भन्ने कुराको पुष्टि गरेका छन् । उनका अनुसार कुनै पनि जातिको शारीरिक विशेषता जलवायु, भूमि (माटो) र इतिहासका घटनाको उपजका रूपमा रहेको हुन्छ । मानिसको चरित्रगत विशेषता जातिको विशिष्ट चेतना तथा

सौन्दर्यानुभूतिबाट प्रकट हुन्छ । जातिको चरित्रअनुसार नै सौन्दर्यको आदर्श विकसित हुन्छ र साहित्य वा कला सौन्दर्यको निर्माणमा पनि जातिका विशिष्ट विशेषताहरू अन्तर्गुलित हुन्छन् । साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्दा साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त पात्रका बोली, व्यवहार, चरित्र, जीवनचर्या, संस्कार, संस्कृति आचारणका साथै शारीरिक बनावटका आधारमा जातिगत अध्ययन गर्न सकिने कुरा टेनले अधि सारेका छन् ।

क्षण

हिपोलाइट टेनले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका लागि अधि सारेको अर्को मान्यता क्षण (युग) हो । कुनै पनि साहित्यिक रचनामा साहित्यकारले आफू बाँचेको वा भोगेको युगलाई प्रतिबिम्बित गर्ने भएकाले साहित्यिक रचनाको अध्ययनबाट त्यस समयका मानिसहरूको सामाजिक अवस्थाबारे जान्न सकिने अवधारणा अधि सारेका छन् । टेनका अनुसार युगअनुसार विचार जन्मन्छ र एक युगमा कुनै एउटा विचार प्रधानविचार हुन्छ, त्यसको एक किसिमको बौद्धिक ढाँचा पनि रहेको हुन्छ जसले सम्पूर्ण समाजकै चिन्तनलाई प्रभावित गरेको हुन्छ (पाण्डेय, सन् २००६, पृ. १२५) । लामो समयपछि यस्तो विचारमा विस्तारै ह्रास हुँदै जान्छ र अर्को कुनै नयाँ विचारको जन्म हुन्छ । यसरी जन्मिएको नयाँ विचार विकसित विचारका रूपमा स्थापित हुन्छ । यो पहिलो विचारसँग जोडिएको हुन्छ र यसले राष्ट्रिय प्रतिभा तथा समकालीन परिवेशसँग आवद्ध भएर नयाँ प्रकारको मानसिक संरचना सिर्जना गर्दछ । यही मानसिक संरचनाबाट वीजविचारको विकास भई तत्कालीन युगको महान् सिर्जनामा व्यक्त हुन पुग्दछ । यसबाट जुनसुकै युगमा पनि एउटै किसिमको विचार वा मान्यता रहिरहन सक्दैन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । कुन युग र समाजमा कस्तो विचार प्रधान थियो भन्ने कुरा नजान्दा समाजशास्त्रीय अध्ययनको औचित्य पनि रहँदैन । दर्पणले मानवको प्रतिबिम्ब देखाएजस्तै साहित्यले पनि तत्कालीन समाजको प्रतिबिम्ब प्रस्तुत गर्न सक्ने भएकाले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा क्षण (युग)लाई पनि अध्ययनको प्रमुख आधार मानिएको छ ।

पर्यावरण

साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा टेनले जाति र क्षणजस्तै पर्यावरणलाई पनि एउटा भरपर्दो आधारका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पर्यावरण (परिवेश) को उनको आशय प्राकृतिक परिवेशसँग भए तापनि यसअन्तर्गत सामाजिक परिवेशलाई पनि समावेश गरेका छन् (पाण्डेय, २००६, पृ. १२५) । उनका अनुसार दुनियाँमा मानिस एकलो रहन सक्दैन । उसका चारैतिर प्रकृति र समाज हुन्छ । मानिसका आदिम प्रवृत्ति तथा जातीय विशेषताहरू भौतिक, सामाजिक परिस्थिति तथा घटना आदिबाट प्रभावित हुन्छन् । परिवेशमा आउने परिवर्तनले मानव चेतनामा पनि परिवर्तन ल्याउँछ, त्यसैले परिवेश र मानवका बीच पनि कार्यकारण सम्बन्ध रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता टेनको रहेको छ । कुनै पनि लेखकले आफ्ना रचनामा प्रयुक्त पात्रहरूलाई कुनै न कुनै परिवेशसँग सम्बन्धित बनाई त्यस ठाउँको केन्द्रीयतामा आफूले देखे सुनेका र भोगेका सामाजिक घटना परिघटनाहरूलाई प्रस्तुत गरेको हुन्छ । रचनामा पात्रका माध्यमबाट लेखक बाँचेको समयका सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक, भौगोलिक, मनोवैज्ञानिक आदि पर्यावरणीय सूचनाहरू प्रस्तुत भएका हुन्छन्, तिनै साक्ष्यका आधारमा साहित्यभित्रको समाजको अध्ययन गर्न सकिने दृष्टिकोण यस मान्यतामा अधि सारिएको छ ।

यसरी कुनै पनि साहित्यिक कृतिको अध्ययन गर्दा जाति, क्षण र पर्यावरणका आधारमा आधारित भई गर्न सकिने हुँदा 'अध्यारामा बाँच्नेहरू' एकाङ्गीलाई पनि उपर्युक्त मान्यताकै केन्द्रीयतामा रही त्यसभित्र केकस्ता

जाति, क्षण र पर्यावरणको प्रयोग गरिएको छ ? त्यसको निक्यौल गरी विश्लेषण गर्ने काम प्रस्तुत अध्ययनमा भएको छ ।

‘अँध्यारामा बाँच्नेहरू’ एकाङ्कीको आख्यान सन्दर्भ

नेपालको पूर्वी पहाडी भागबाट आर्थिक उपार्जनका लागि दार्जिलिङ पसेका गरिब र अशिक्षित थेवा वाइवा र फुरी सेर्पा सामान्य कसुरमा पक्राउ परी प्रहरी हिरासतमा रहेका छन् र उनीहरूको वेदनापूर्ण चित्कारबाट एकाङ्कीको कथावस्तु आरम्भ भएको छ । आफ्नी श्रीमतीलाई राम्रा लुगा र सुनका गहना किनिदिने अनि दुईचार पैसा कमाई जीवन सहज बनाउने उद्देश्यले मुग्लान पसेको थेवा वाइवा दिनभरि अर्काको भारी बोक्ने काम गरेको छ । भारी बोकेर थाकेको शरीरलाई आराम दिन पिएको रक्सीले मातेर सडकमा हल्ला गरी हिँडेको अभियोगमा थेवा पक्राउ परेको छ । रक्सीको कारोबार गर्ने फुरी सेर्पा आफ्नी स्वास्नीलाई सपनामा मेत्तरले जिस्क्याएको निहुँमा विपनामा उसलाई कुटेर दाँत झारिदिएको आरोपमा प्रहरीद्वारा समातिएको छ । त्यसैगरी आधुनिक पुरुष फेसनमा ठाँटिएकी युवतीलाई ठम्याउन नसकी आफ्नो परिचित ग्राहक ठानेर पछाडिबाट काँधमा हातले छोएर बोलाउँदा चेलीबेटीमाथि हातपात गरेको अभियोगमा कलुवा मोची समातिएको छ । जीवनमा आर्थिक सङ्कटको कालोबादलले ढाकेर अँध्यारो छायाँमा रुमलिन पुगेका यी तीन प्राणीहरू अन्यायको विरुद्धमा कराउँछन्, चिच्याउँछन्, सराफ्छन्, छटपटिन्छन् र हिरासतबाट उम्कने असफल प्रयास गर्दछन् । केही समयपछि कलुवालालाई रामलखन र मास्टरजीको सिफारिसमा छुटाइन्छ तर थेवा र फुरीका आफ्ना मान्छे नहुँदा उनीहरू प्रहरीको दण्डबाट मुक्त हुन सक्तैनन् । यस्तैमा अधवैसे कालुसिंहलाई आधा रातमा त्यहाँ ल्याइन्छ । चोरीको झुठो आरोपमा कठोर सजाय भोगेपछि बाध्यतावश चोर बन्न पुगेको कालुसिंह प्रहरीको चरम यातना र निर्मम कुटाइबाट ढाड बाँझिएको र एउटा आँखा फुटेर कुरूप बन्न पुगेको छ । पुलिस अफिसर कालुसिंहको अनुहारलाई पापको छायाँ भन्दै कडा सजायको आज्ञा गर्दछ तर कालुसिंह आफ्नो अनुहारको कुरूपता पुलिसहरूकै निर्दयताको नमुना भएको बताउँदै पिटाइले मात्र कानूनको पालना नहुने कुरा गर्छ । सानो भूलमा पनि गरिबहरू सजायको भागी बन्ने तर धनीहरू चाहिँ देशद्रोही नै भएपनि चाँदीको पर्दाले ढाकिएर निर्दोष बन्ने प्रवृत्तिको विरोध गर्छ । कालुसिंह जति चिच्याउँछ उसमाथि पुलिसको निर्मम प्रहार चुलिँदै जान्छ र उसको वीभत्स हत्याको चरमोत्कर्षमा पुगेर कथानक टुङ्गिन्छ । यसरी प्रस्तुत एकाङ्कीले निर्दोष र निमुखा व्यक्तिहरूको सबैभन्दा ठूलो अपराध गरिबी हो भन्ने कुरा देखाउँदै गरिबहरू सधैं गरिबी, अन्याय र अत्याचारको अँध्यारोमै बाँच्न बाध्य भएको तितो यथार्थलाई प्रस्तुत गरेको छ ।

‘अँध्यारामा बाँच्नेहरू’ एकाङ्कीमा जातिको पहिचान र विश्लेषण

जातिगत साक्ष्यहरू

- क) मोलाई बिकासुरमा बन्द गर्नु पाउँछ ? पहिला मेरो कासूर देखाउनुपर्छ । ए रातै ! ना मोइले कोइसाँग दङ्गाफसाद गारेको ... त्यासै अनसाठ्ठी ल्या’र मोलाई थुन्यो होइ । आनि यो अन्येई होइना (पृ. ५९) ?
- ख) त्यासले मोलाई फुरी स्यार्पा भानेर चिनेकै पो छैना (पृ.६०) ?
- ग) के गाँरे ! मोइले ? राक्सी खा’र हल्ला गाँरे रे ! आनिखेर मो एउटा गरिबले राक्सी खाँदाचाई पाकिने ! ठूलूलो मान्छेले रम खाँदाचाई नापाकिने (पृ. ५९) ?

- घ) के गरिबले मज्जा गार्नु पाउँदैन ? कि हामी गरिबले काहिले पनि हाँस्नु पाउँदैन भनेर तेरो कानुनको कितापमा लेखेको छ (पृ.६०) ?
- ङ) सारखारले यो थाना, काचारी र कानुन पनि हामी गरिबको लागि मातै बनाको रा'छा (पृ.६०) ।
- च) मुगलान गाएर सुनको चुरा लाउँछु भान्थ्यो, भारे ता भुत्रो ! काठैवरी यहाँ आ'र हाइ थाप्लोमा नाम्लो पाई (पृ. ६०) ।
- छ) हुन ता हो नै आसेड ! आबो हिराईहाल्यो । मोलाई त भन् आसेड ! पेटीखोलेर बड्बड् हिराईयो (पृ.६२) ।
- ज) म्यारो घरमा रक्सी खानु आइने मान्छेहरू जम्मै सीधा थियो । तार एउटा मेतार चाई आलिक कचेरा थियो (पृ.६२) ।
- झ) मो यहाँ आ'को ता यो मुधिसे देशवाली पनि अगिदेखि वासिराको राछ (पृ.६३) ।
- ञ) का कही मास्टरजी ! हम तो फोकट मैं फँस गइनि । हमार कौनो कसूर नहीं खे (पृ.६४) ।
- ट) हम सोचनि कि ऊ हमार दीपक बाबु हउन् जिनकर जुत्ता बनाके हम रखले बानि (पृ.६५) ।
- ठ) बहुतबहुत धन्यवाद ! भगवान् आपलोगोंका भला करे (पृ.६६) ।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य (क) ले नेपालको हिमाली भेकमा बसोबास गर्ने आफ्नो छुट्टै भाषा र संस्कृति भएको सेर्पा जातिले नेपाली भाषाको प्रयोग गर्दा केकस्तो लबज प्रयोग गरेका हुन्छन् भन्ने कुराको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (ख) ले आफूले कसैमाथि अन्याय नगर्ने र कसैले आफूमाथि गरेको अन्याय अत्याचार पनि सहन नसक्ने निर्भीक सेर्पा जातिको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (ग) ले रम र रक्सी दुवै नै नशायुक्त लागुपदार्थ भएपनि गरिबले खाँदा अपराध हुने र धनीले खाँदा शान ठहरिने वर्गीय विभेदयुक्त समाज व्यवस्थामा गरिब र धनी जातिको अवस्थाको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (घ) मा कानुनले धनी गरिब सबैलाई समान माने तापनि प्रशासनिक अधिकारीहरूका दृष्टिमा गरिब जातिले मोजमस्ती गर्दा सामाजिक अपराध मानिने विभेदकारी दृष्टिकोणलाई अधि सारेको छ ।
- साक्ष्य (ङ) मा शक्तिशाली धनीवर्गले कानुनलाई आफू अनुकूल प्रयोग गर्ने भएकाले गरिब जातिका लागि मात्र सरकारले अड्डाअदालत र प्रहरी चौकी बनाएको हो कि भन्ने आशङ्का व्यक्त गरिएको छ ।
- साक्ष्य (च) मा मुगलान पसेर धनसम्पत्ति कमाई आफ्नो भविष्य सुधार गर्ने सुखद् सपना देख्ने गरिब नेपाली जातिहरूले अर्काको मुलुकमा दुःख सिवाय अरु केही प्राप्त गर्न नसकेको कुरालाई व्यक्त गरेको छ ।
- साक्ष्य (छ) मा कुनै अपरिचित व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्नुपर्दा आसेड (मामा) भनेर सम्बोधन गर्ने परम्परा तामाड जातिमा रहेको कुरालाई सङ्केत गरेको छ ।

- साक्ष्य (ज) ले रक्सीभट्टीमा रक्सी खान आउने व्यक्तिहरूमा सरसफाइको काम गर्ने मेत्तर जातिको व्यक्ति पनि आउने गरेको र ऊ अलिक खराब स्वभावको रहेको दृष्टिकोण व्यक्त भएको छ ।
- साक्ष्य (झ) मा भारतको समथर उष्णप्रदेश बिहार प्रान्तमा बसोबास गर्ने मधिसे जातिको सङ्केत गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ञ) मा प्रयुक्त भोजपुरी भाषाको प्रयोगले भारतको बिहार प्रान्तमा बसोबास गर्ने बिहारी जातिलाई सङ्केत गरेको छ ।
- साक्ष्य (ट) ले जुत्ता सिलाउने काम गर्ने मोची जातिको सुधोपनको सङ्केत गरेको छ ।
- साक्ष्य (ठ) ले बिनाकसुरमै दण्ड भोगेर प्रहरी हिरासतबाट मुक्त हुँदा उल्टै तिनै अधिकारीहरूलाई धन्यवाद र आशीर्वाद दिने सोझा र निमुखा जातिको सङ्केत गरेको छ ।

क्षणगत साक्ष्यहरू

- (क) मोलाई छोड्दे, खोल, खोल, हना, यो दैलो खोल्छा कि खोल्दैना हँ, होइना भने मो यो दैलो भत्काइदिन्छ मोलाई बिकासुरमा बन्द गर्नु पाउँछा (पृ.५९) ?
- (ख) रक्सी धोकेर किन बाटोबाटो हल्ला गरिहिँड्छस् ? मान्छेले देख्दा चाहिँ पुलिसले कन्ट्रोल नगरेको जस्तो हुन्छ (पृ.५९) ।
- (ग) दिनदशा बिग्रेको बेला क्या गर्नु भाइ ! म्यारो त आभागी खाप्परै यास्तो छा (पृ.६०) ।
- (घ) आप्पुई... ! भाइ ! जारोले काक्रेर मो ता भान्दै मोच्यो नि । मो ता ... आबो हिमालीमा नै मोने रा'छ भानेर छोराछोरी र बुरीको मायाले रातभोरि रुयो (पृ.६१) ।
- (ङ) ए बूहो ! नकरा भनेको, देख्दैनस् यहाँ हामीलाई काम गरेको ? तेरो यो घर हो र चिच्याइचिच्याई कराउँछस् (पृ.६१) ?
- (च) धेरै दिनदेखि मोइले त्यासलाई विचार माल्ते गदैथ्यो । आस्तिको हप्ता ता बजारमा मोलाई नै पो झारु देखायो है (पृ.६२) ।
- (छ) आगि दिड्सो मो बाजार आ'को ता त्यो मेत्तर झारु बरादै रा'छा । सापनामा तोइले म्यारो बुरीलाई किन आँखा झिम्काइस् ? भानेर त्यासलाई बेसगारी पिटें (पृ.६३) ।
- (ज) हम तो अपना कमरेमें बिरजू, पाण्डे आउर (रामलखनलाई औल्याएर) इ रामलखनवा के साथ गाँजा पियत् रहनि (पृ.६४) ।
- (झ) आउर ऊ देवीजी ने ऐसन थप्पड मारली कि दश गो सूरज निकल आइल बा । इतने में आउर लोग हमरा के इ कह के मार लागल कि 'हमनी के बेटी मातरी के काहे छेडत बाडिस् ? आउर दरोगा बाबू हमराके पिटत पिटत हवालातमें लियाके बन्द कहदेलन (पृ. ६६) ।
- (ञ) मेरो नक्सा, दश वर्ष अघिको मेरो सुन्दर अनुहार । तर ... तर आजको मेरो यो डरलाग्दो रूप ! कति ठूलो परिवर्तन । दस वर्षसम्म कानुनका ठेकेदारहरूले मलाई दिएको पुरस्कार । सात वर्षअघि एक जना पुलिस अफिसरको बुटले मेरो ढाड भाँच्चियो, तीन वर्षअघि अर्को पुलिस अफिसरको बेल्टले मेरो

दाहिने आँखा फुट्यो । अनि सर ! आज तपाईंहरूका कुटाइले मलाई के हुन्छ त्यो त आउने समयले बताउने छ (पृ. ६८) ।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य (क) मा सामान्य कुरालाई लिएर पनि प्रहरी हिरासतमा लिने प्रहरीप्रशासन र त्यसको प्रतिवाद गर्दै हिरासतबाट उम्कन खोज्ने पात्रका बीचको भनाभनको क्षणलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ख) मा नशा सेवन गरेर टोलछिमेकमा होहल्ला गर्दै हिँड्ने सर्वसाधारणलाई प्रहरीले नियन्त्रणमा लिई कार्यवाही गर्नुपर्ने अन्यथा प्रहरीप्रशासन कमजोर भएको आरोप आउने क्षणको सङ्केत गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ग) मा भाग्य तथा ग्रहदशामा विश्वास गर्ने, कुनै पनि काममा सफलता प्राप्त नहुँदा वा भैपरि आउने आपद्द्विपद्मा आफ्नै पुर्पुरोलाई सराप्ने भाग्यवादी चिन्तनयुक्त क्षणको बोध गराइएको छ ।
- साक्ष्य (घ) ले भरिया बनेर पर्वतारोहणमा जाँदा चिसोले कक्ककिएर भन्डै ज्यान गएको र आफ्ना जहान परिवारलाई सम्भेर रातभरि रोएको क्षणको चित्रण गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ङ) मा प्रहरी हिरासतमा रहेको पात्रलाई होहल्ला गरेकोमा शान्त रहन र आफ्नो काममा बाधा उत्पन्न नगराउन आग्रह गरिएको क्षण प्रस्तुत भएको छ ।
- साक्ष्य (च) मा उल्लिखित पात्रले मेत्तरमाथि धेरै दिन अधिदेखि शङ्कास्पद गतिविधिको निरीक्षण गरिरहेको र केही दिन अधि मात्र बजारमा भेड्दा आफैँलाई त्यस मेत्तरले भाडु देखाएको क्षण प्रस्तुत भएको छ ।
- साक्ष्य (छ) मा बजार सरसफाईको काममा लागेको मेत्तरलाई सपनामा देखेको कुरालाई लिएर हातपात गरेको र दाँत भर्ने गरी वेस्सरी पिटेको क्षणको चित्रण गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ज) ले कलुवा मोची आफ्नै कोठामा आफ्ना साथीहरूसँग गाँजा खाएर मस्त रहेको क्षणको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (झ) ले कलुवा मोचीले गाँजा खाएको धुनमा केटा र केटी चिन्न नसक्दा केटीलाई जिस्क्याएको आरोपमा केटीबाटै दह्रो चड्कन खाएको र वरिपरि देख्ने मानिसहरूले पनि केटी जिस्क्याएको आरोपमा पिटेको र यस्तै अवस्थामा प्रहरीले पक्रेर हिरासतमा बन्द गरेको क्षणको चित्रण गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ञ) मा गरिब वर्गमाथि प्रहरी प्रशासनले गर्ने ज्यादती एवं भेदभावपूर्ण व्यवहार र त्यसको सिकार भएर शारीरिक रूपमा अङ्गभङ्ग समेत हुनुपर्ने र सामाजिक रूपमा बहिष्कृत हुनुपर्ने वाध्यात्मक क्षणको चित्रण गरिएको छ ।

पर्यावरणगत साक्ष्यहरू

- क) हामी पहाडमा छँदा त घ्याम्पाको घ्याम्पा जाँड रित्याउँदा कासैको ज्याई ना भ्याई । यही मुग्लानमा हुँदो रछा है अनेक अनेकको ठाना र कचारी (पृ.६०) ।
- ख) त्यास्तो त्यास्तो दुःखा गारेर पनि हामी गरिबलाई काहिले पनि सुखा छैन (पृ.६०) ।
- ग) त्यासलाई सातजुनी नछुट्ने पाप लागोस् होइ परमेस्सोरी (पृ.६०) !
- घ) आरे भाइ ! यास्तो खराब ठाउँमा ता साराप दिँदा पनि पो लाग्दैन । मोइले पनि एउटा राक्सी पाकिने आबकारीलाई मोरोस् भानेर सरापेको, आभसम्मा मोरेकोइ छैना (पृ.६१) ।
- ङ) ... आप्पुई ... भाइ भूँरी दुखेर र गानु चालेर मो भान्दै मोच्यो । म्यारो फुर्दिकीको आमाले शिकारी भाँक्रीलाई हेराइदा ता भाइ ! त्यो मेतार ता जण्डाको बोक्सा पो रा'छा (पृ.६३) ।
- च) भाइजास्तै मो पनि ता नेपालको तारेभीरबाट धान कामाङ्गु भानेर मुग्लान पास्यो । यहाँ आएर पनि कुल्ली भार्ती भाएर हिमाली चार्न गायो (पृ.६१) ।
- छ) मेरो घर ता भ्याँकु हो नि आसेड ! उता पूर्व दुईलम्बर दोलखाको रामेछापबाट जानुपाछा (पृ.६१) ।
- ज) म्यारो घर पनि ता दोलखा नै हो । म्यारो चाई रामेछापबाट तारेभीरपाट्टि जानुपाछा (पृ.६१) ।
- झ) जौन लड्की सुन्दर रहे ओकरा पास दहेज देवे खातिर पैसा ना रहे । आउर जौन लड्कीके पास दहेज देवे खातिर पैसा रहे । ओकरा आँखिए टेड (पृ.६५) ।
- ञ) पहिलोचोटि चोरीको भुटो आरोपमा मैले जेल जाप्यो । जब म जेलबाट फर्केर आएँ त्यस समय मेरो ईमान्दारीको हत्या भइसकेको थियो । ममा ईमान्दारीपन छँदाछँदै पनि दुनियाँको सामु म चोर भएँ । मेरो सत्यता र ईमान्दारीमाथि कसैले पनि विश्वास गरेन किनभने कानुनले मलाई चोरको मखुन्डो लगाइदिइसकेको थियो । यस कारण कतै पनि मेरो ईमान्दारी विक्री नहुँदा आफ्नो पेटको ज्वाला निभाउन मलाई चोर्न कर लाग्यो (पृ.६८) ।
- ट) यस्तो अँध्यारो रूप लिएर मलाई उज्यालोमा हिँड्न डर लाग्छ । यस कारण विषालु आँशु पिउन लाउने उज्यालो मलाई मन पर्दैन । बरु मेरो यो वीभत्स रूपलाई लुकाइदिने अँध्यारो नै मन पर्छ जसको लालीमा धरतीमा भर्दा महल र भोपडी पनि एकै देखिन्छ (पृ.७०) ।
- ठ) गरिबले एउटा सानो भूल गन्यो भने कानुनले त्यसलाई अपराध भन्छ, तर अमीरहरूले भयङ्कर समाजविरोधी अनि देशद्रोही अपराध गर्दा पनि चाँदीको पर्दाले ढाकिदिन्छ (पृ.७१) ।

साक्ष्यहरूको विश्लेषण

- साक्ष्य (क) ले नेपालको पहाडी पर्यावरणलाई जनाएको छ । पहाडमा बस्ने विशेषगरी सेर्पा वा तामाङ्ग जातिहरूले घरेलु मदिरा आफैँ उत्पादन गर्ने र कसैको अवरोधविना चाहेजति खान सकिने तर मुग्लानमा त्यसरी स्वतन्त्रतापूर्वक मद्यपान गर्दा अनेक प्रशासनिक भ्रमेलो बेहोर्नु पर्ने अवस्थाको चित्रण गरेको छ ।

- साक्ष्य (ख) ले गरिबहरूले जतिसुकै दुःख गरेर पनि आफ्नो आर्थिक अवस्थामा कति सुधार गर्न नसकेको एवं सुख प्राप्त गर्न नसकेको आर्थिक पर्यावरणको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (ग) मा आफूले सोचेअनुसार नभएमा वा कसैले अनावश्यक दुःख, सास्ती दिएमा ईश्वर भाक्ने र आशिक वा श्राप दिने नेपाली सांस्कृतिक पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ ।
- साक्ष्य (घ) र (ङ) ले अन्धविश्वासको पछि लाग्ने अशिक्षित नेपाली समाजको सांस्कृतिक पर्यावरणको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (च) ले अर्थोपार्जनका निम्ति आफ्नो स्थानीय पर्यावरणलाई छोडी मुग्लान पसेको र त्यहाँबाट पनि पर्वतारोहीहरूको भरिया बनेर हिमाल चढ्न गएको प्रसङ्गले नेपालको पहाडी र हिमाली पर्यावरणलाई जनाएको छ ।
- साक्ष्य (छ) ले नेपालको पूर्व दुई नम्बर दोलखा, रामेछाप र भ्याँकु गाउँको पर्यावरणलाई जनाएको छ । यो नेपथ्यमा देखाइएको पर्यावरण हो ।
- साक्ष्य (ज) ले पनि दोलखा, रामेछाप र तारेभीरको पर्यावरणको सङ्केत गरेको छ । यो पनि संवादको प्रसङ्गमा आएको नेपथ्य पर्यावरण हो ।
- साक्ष्य (झ) मा नेपालको तराई क्षेत्र तथा भारतको विहार प्रान्तमा रहेको दाइजो प्रथा र त्यसले निम्त्याउने समस्यालाई सामाजिक पर्यावरणका रूपमा सङ्केत गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ञ) ले गरिब र निमुखा व्यक्तिहरूलाई हाम्रो सामाजिक प्रशासनिक पर्यावरणले कसरी बलजपती अपराधी बन्न बाध्य बनाउँछ, भन्ने कुराको बोध गराएको छ ।
- साक्ष्य (ट) मा नखाएको विष लागेर वा आफूले गर्दै नगरेको अपराधमा दोषी ठहरिएर कठोर यातनाको सिकार भई अङ्गभङ्ग भएर कुरूप बनेको कथित अपराधी पात्र कालुसिंह विभेदकारी उज्यालोभन्दा आफ्नो कुरूपतालाई लुकाइदिने, महल र भोपडीलाई पनि समान बनाइदिने अँध्यारो पर्यावरण मनपराएको प्रसङ्गको चित्रण गरिएको छ ।
- साक्ष्य (ठ) मा कानुनको पहुँचभन्दा पर रहेका गरिबहरूले सानोतिनो गल्ती गर्दा पनि ठूलो सजाय भोग्नु पर्ने तर धनीहरूले समाजविरोधी वा देशद्रोही ठूला ठूला अपराध गर्दा समेत छुट पाउने विभेदकारी कानुनी पर्यावरणको चित्रण गरिएको छ ।
- यसरी 'अँध्यारामा बाँच्नेहरू' एकाङ्कीमा प्रस्तुत विभिन्न साक्ष्यहरूले जातीय पहिचान, लेखकले बाँचेको, देखेको, भोगेको तत्कालीन क्षण अनि सामाजिक सांस्कृतिक, भौगोलिक, आर्थिक आदि पर्यावरणको चित्रण गर्दै हिपोलाइट टेनद्वारा स्थापित समाजशास्त्रीय मान्यतालाई सशक्त रूपमा आत्मसात् गरी एउटा जीवन्त एकाङ्की बन्न सफल भएको छ ।

निष्कर्ष

मनबहादुर मुखियाद्वारा सन् १९६९ मा लिखित 'अँध्यारामा बाँच्नेहरू' एकाङ्की एउटा एकाङ्की साथै एकाङ्की सङ्ग्रहकै नाम पनि हो । गरिब, दुःखी तथा कामको खोजीमा मुग्लान पसेका श्रमजीवी नेपालीहरूले भोग्नुपरेका दुःख र सहनुपर्ने अन्याय एवं अत्याचारलाई यस एकाङ्कीले विषयवस्तु बनाएको छ । आर्थिक उपार्जनको आशामा अर्काको मुलुकमा श्रम गरेर पसिना बगाउने नेपालीहरूले न त श्रमको नै उचित मूल्य

प्राप्त गर्न सकेका छन् न त गाह्रो साह्रो परेको बेलामा कसैबाट सहयोग पाउन सक्छन् । सामान्यभन्दा सामान्य कसुरमा पनि सजाय र दण्डको भागिदार बन्नु पर्ने अवस्थाले श्रमजीवी नेपालीहरूको अत्यन्त टाढा लाग्दो स्थिति देखा परेको छ । गरिबी, शोषण, अन्याय, अत्याचार एवं यातनाबाट सन्तुष्ट जीवन भोगाइको कहालीलाग्दो चित्र यस एकाङ्कीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

एकाङ्कीमा विभिन्न जात जातिका पात्रहरूको उपस्थितिले तत्कालीन जातीय अवस्थाको बोध गराएको छ । यस एकाङ्कीमा नेपालको हिमाली भेगमा बसोबास गर्ने सेर्पा, पहाडी भेगमा बस्ने तामाङ् अनि भारतको बिहार प्रान्तका मधेसी पात्रहरूको उपस्थिति र तिनका आनीबानी, बोली, व्यवहार, एवं सोचाइको सग्लो चित्रले तत्कालीन समाजको सामाजिक यथार्थतालाई प्रष्ट्याएको छ । प्रायः मङ्गोल र आर्य प्रजातिका पात्रहरू रहेको यस एकाङ्कीमा तिनका फरक फरक क्रियाकलाप, जीवनशैली र चिन्तनहरू रहे तापनि ती सबैको एउटै साझा शत्रु भनेको गरिबी नै हो । त्यसबाट मुक्तिका लागि सबै पात्रहरू सङ्घर्षशील रहेका छन् । यहाँ प्रयुक्त जातिहरूका पुस्तौँपुस्ता अधिदेखिका विविध वंशाणुगत अभिलक्षणहरू तत्कालीन परिवेशसँग सश्लिष्ट भएर आएका छन् ।

सुन्दर र सुखमय भविष्यको खोजीमा मुग्लान पसेर अनेक दुःख र कष्टपूर्ण शारीरिक श्रमगरी जीवन धान्ने गरिब नेपालीहरूले अर्काको मुलुकमा खेप्नुपरेका अन्याय, अत्याचार, शोषण, उत्पीडनका बीचमा भोगेको कहाली लाग्दो जीवनशैली यस एकाङ्कीमा प्रतिबिम्बित क्षणका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । लेखकले आफू बाँचेको युगचेतनालाई उपर्युक्त विषयवस्तुका माध्यमबाट एकाङ्कीमा व्यक्त गरेका छन् । एकाङ्कीमा पर्यावरणका विविध रूप र अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । भौगोलिक पर्यावरणका रूपमा नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानहरूको चर्चा गरिएको छ । जीवन धान्न आफ्नो मुलुक छोडेर अर्काको मुलुकमा जानुपर्ने वाध्यात्मक अवस्थाले आर्थिक पर्यावरणको सङ्केत गरेको छ भने सपनामा देखेको कुरालाई सत्य ठानेर विपनामा भगडा गर्नु अनि श्राप दिनु आदिजस्ता कुराहरूले सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणलाई जनाएका छन् । जातिअनुसार भाषा प्रयोगको विविधताले भिन्न भाषिक पर्यावरणको सङ्केत गरेको छ । यसरी प्रस्तुत एकाङ्कीमा हिपोलाइट टेनले अधि सारेको समाजशास्त्रीय मान्यता भित्रका जाति, क्षण र पर्यावरणको सशक्त प्रयोग भएकाले समाजशास्त्रीय अध्ययनका दृष्टिले प्रस्तुत एकाङ्की अत्यन्त उपयोगी रहेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद र अन्य (सम्पा.). (२०४६). *नेपाली एकाङ्की (भाग ३)*. काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद र अन्य (सम्पा.). (२०६५). *नेपाली एकाङ्की (भाग १)* (तृ.सं.). काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।
- त्रिपाठी, वासुदेव. (२०४९). *पश्चात्य समालोचनाको सैद्धान्तिक परम्परा* (भाग २) (तृ.सं.) काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।
- पाण्डेय, मेनेजर. (सन् २००६). *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका* (तृ.सं.). चण्डीगढ : हरियाणा साहित्य अकादमी ।
- शर्मा, तर्कना. (२०७३) *प्रयोगशालाको प्रयोग*. काठमाडौँ : पुष्प मिडिया प्रा.लि. ।